

PKN

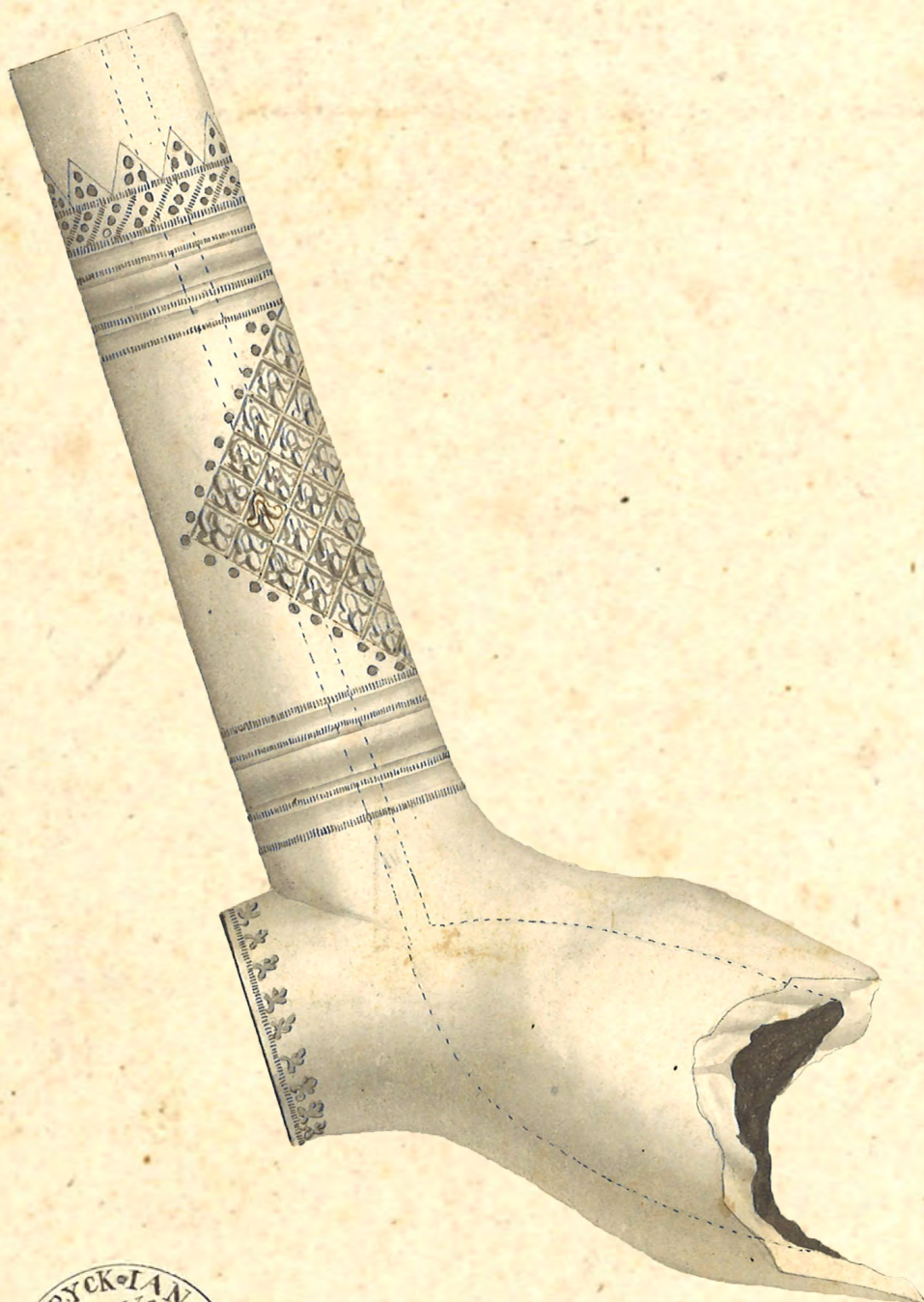
Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Afteekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Hieenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalwerken, op de diepte van 13 Voet onder A.-*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de
Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met
baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto
Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Kleipijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbeperingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbeperingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I in kasteel Königs Wusterhausen

Bert van der Lingen

Inleiding

In kasteel Königs Wusterhausen (afb. 1), in de Duitse deelstaat Brandenburg, zijn in een vitrine een aantal bodemvondsten tentoongesteld, waaronder glas, aardewerk en ruim twintig fragmenten van kleipijpen, die in en rond kasteel Königs Wusterhausen zijn opgegraven. Het kasteel was eigendom van koning Frederik Willem I (afb. 2) die hier zijn bekende Tabakscollege (Tabakskollegium) hield.

De stad ligt circa 35 kilometer ten zuiden van Berlijn. Wusterhausen kwam in 1683 in het bezit van de keur-

Afb. 1. Kasteel Königs Wusterhausen. Foto Bert van der Lingen.

vorst Frederik III. Die schonk het in 1698 aan zijn tien jaar oude zoon, de keurvorst en latere koning Frederik Willem I (1688-1740), die hier de eerste fundamenteën van zijn hervormingen in bestuur, economie en leger ontwikkelde. Aan het begin van de achttiende eeuw werd Wusterhausen omgedoopt tot Königs Wusterhausen. Het dorp had toen nog geen 250 inwoners.

Tijdens zijn periode als koning van Pruisen en keurvorst van Brandenburg (1713-1740) gebruikte Frederik Willem I het kasteel voor de jacht, zijn grote passie, en als residentie. Hij bewoonde het kasteel in de maanden augustus tot november met zijn vrouw Sophie Dorothea van Hannover en hun kinderen, waaronder kroonprins Frederik II.¹ Daarnaast hield hij elke avond zijn Tabakscollege, waarin serieuze politiek werd gevoerd naast het vertellen van grove moppen, het drinken van alcohol en het roken van tabak. Frederik Willem I had een voorliefde voor militair vertoon en stond bekend als de ‘Soldatenkoning’. In 1726 richtte hij de Potsdammer Reuzen op, een speciaal regiment dat bestond uit de langste mannen van zijn leger. Het regiment werd daarom ook wel ‘Langen Kerls’ genaamd. Na de dood van Frederik Willem I in 1740 verloor het kasteel zijn nationale belang en werd nauwelijks meer bezocht. In de jaren 90 van de twintigste eeuw zijn de tuinen en het kasteel uitgebreid gerestaureerd. Het kasteel werd opnieuw ingericht met meubels en kunstwerken uit de eerste helft van de achttiende eeuw. De kamer waar het beroemde Tabakscollege bijeenkwam is opnieuw ingericht aan de hand van het bekende schilderij uit circa 1737 dat nu in deze kamer hangt. In 2000 is het kasteelcomplex heropend voor het publiek.

De kleipijpen

Tijdens de reconstructie van de tuin en opgravingen op het kasteelterrein zijn fragmenten van wijnglazen en aardewerk gevonden en 22 fragmenten van kleipijpen (afb. 3). Er zijn slechts twee ongebruikte pijpenkoppen gevonden, gemerkt met de molen en twintig steelfrag-

Afb. 2. Frederik Willem I. Antoine Pesne, na 1733. Deutsches Historisches Museum. Bron: Wikipedia.

Afb. 3. Enkele bodemvondsten van Kasteel Königs Wusterhausen. Foto Bert van der Lingen.

menten. Desondanks is het interessant rookgerei omdat we nu vrijwel zeker weten welke pijpen tijdens het Tabakscollege van Frederik Willem I werden gerookt en uit welke Goudse werkplaats die afkomstig waren. Uit toekomstige opgravingen op het kasteelterrein zal moeten blijken of de koning of zijn dienaren ook rookgerei van andere Goudse pijpenmakers gebruikten. Als Frederik Willem I, evenals vele tijdgenoten, trouw aan één merk is geweest zal hij het alleen bij producten uit de werkplaats van Danens hebben gehouden waardoor hij verzekerd was van de allerbeste kwaliteit.

De pijpen hebben een vroeg ovaalvormig model uit de periode 1730-1740 dat door de licht cilindrisch gevormde ketel aan de bovenzijde wat afwijkt van de gangbare modellen (afb. 4). Werd dit model wellicht voor de allerbeste lange soort gebruikt? Beide teruggevonden pijpen zijn op de hiel gemerkt met de molen. Het Goudse wapenschild dat in 1739 op de zijkant van de hiel werd

geïntroduceerd voor de allerbeste ‘porceleyne’ pijpen, is nog niet aanwezig. Bij deze soort werden zowel de kop als de steel met een agaaststeen gepolijst en na het bakken werd de gehele pijp met een waslap glimmend opgewreven. De glans van de pijp is nog steeds zichtbaar. Het merk de molen was in deze periode een belangrijk commercieel merk dat vanwege zijn populariteit in verschillende steden in binnen- en buitenland werd nagemaakt. De toenmalige eigenaar van dit merk was de bekende Goudse pijpenmaker Jacob Arijsz.² Danens (werkzaam 1722-1759). De familie Danens maakte pijpen met het hielmerk de molen met hun eigen firma-naam op de steel. Daarnaast maakten zij ook pijpen met hetzelfde merk voor de Amsterdamse tabaksfabrikanten en tabaks- en pijpenhandelaren Frans van de Velde (tot 1717) en na zijn overlijden voor zijn zoons Frans en Jacob van de Velde (1718-1752).³ Deze firma kan beschouwd worden als de grootste tabaksfabrikant uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Helaas zijn er in

Afb. 4a-c. Ovaal model, ‘porceleyne’ kwaliteit, hielmerk molen, 1735-1740. Gouda, Jacob Arijsz. Danens (1722-1759) en detail van de pijp die Frederik Willem I rookt. Foto's Bert van der Lingen.

Königs Wusterhausen geen steelfragmenten met firmamen gevonden waardoor we niet weten of dit pijpen zijn die door Jacob Arijsz. Danens zijn geleverd of door Van de Velde. Wel zijn in het nabij gelegen Berlijn pijpen met het merk molen gevonden en steelfragmenten met de firmanaam FRANS VAN DE VELDE uit de werkplaats van Arij Jacobsz. Danens en steelfragmenten met de firmanaam F. EN I VAN DE VELDE van zijn zoon Jacob Arijsz. Danens.⁴

De lengte van de pijpen die tijdens het tabakscollege werden gerookt zijn lastig te bepalen. Afgaande op de verhoudingen op het schilderij van het tabakscollege (afb. 6) werden er pijpen gerookt met een steellengte van 50-65 centimeter. De lengte van de pijpen is hierbij vergeleken met de gemiddelde lengte van verschillende afgebeelde lichaamsdelen. Uiteraard zijn deze lengtes indicatief omdat we niet weten in hoeverre de pijpen en andere voorwerpen waarheidsgetrouw zijn afgebeeld. De lengte van de pijp die de geleerde Von Gundling, een deelnemer aan het tabakscollege, rookte (afb. 11) bedroeg bij verschillende metingen en berekeningen tussen de 50 en 56 centimeter.

In de achttiende eeuw hadden de meeste pijpen hun eigen benaming waarvan de betekenis ons niet meer bekend is. De meest populaire pijp in Gouda was de zogenaamde 'maatpijp', een gladde, gepolijste pijp met een steellengte van 19 Amsterdamse duim ofwel 55 centimeter. De lengte van de volgende soort, de zogenaamde Koningspijpen, bedroeg 65 centimeter. Daarna kwamen de Keizerspijpen (76 cm), de Kardinaalspijpen of bezemstokken (86 cm) en de Pauselijke pijpen of raagstokken (97 cm). Hoe kwam men in Gouda aan deze benamingen? Het is aantrekkelijk om een relatie te leggen

tussen de naam Koningspijpen en het hof van koning Frederik Willem I maar ook dit is speculatief. De namen kwamen voor in lijsten met verkrijgbare tabakspijpen en werden waarschijnlijk alleen gebruikt om een bepaalde pijplengte mee aan te duiden.⁵ In Zweden en Duitsland werden een aantal van deze benamingen overgenomen en eveneens gebruikt voor lange tabakspijpen.

Naast de hierboven besproken pijpen is slechts een beperkt aantal andere vondsten uit Königs Wusterhausen bekend, waaronder een getordeerd steelfragment dat gevonden is bij de Kreuzkirche tegenover het kasteel.⁶ Het is niet bekend hoe de Goudse pijpen aan het hof in Königs Wusterhausen terecht kwamen, maar waarschijnlijk verliep de verkoop via handelaren in Berlijn of Potsdam die handelscontacten onderhielden met Nederlandse pijpenfabrikanten of pijpenhandelaren. Zo had de Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaar Jan George Burgklij in 1748, acht jaar na het overlijden van Frederik Willem I, minimaal vijf afnemers in Berlijn en één in Potsdam (Johan Anthonie Huster).⁷

Tabakscollege Frederik I

De benaming 'Tabakscollege' werd indertijd gebruikt om een groep mensen aan te duiden, meestal mannen met eenzelfde achtergrond, die zich regelmatig verzamelden voor tabaksgenot en gezelligheid. Historisch gezien werd het Tabakscollege gewoonlijk geassocieerd met de gelijknamige bijeenkomsten onder koning Frederik Willem I, maar ook tijdens het koningschap van zijn vader Frederik I (1657-1713) werd al een Tabakscollege gehouden 'in Meinung, dass der Gebrauch des Tabaks gegen alle böse Luft gut sei'. Aan deze bijeenkomsten namen ook vrouwen deel. Op een schilderij uit circa 1710 (afb. 5) zien we het Tabakscollege van

Afb. 5. Tabakscollege van Frederik I (detail) in de Rode Kamer van het Berlijnse Stadsslot. Paul Carl Leygebe, circa 1710. Bron: Wikipedia.

Frederik I dat gehouden werd in de Rode Kamer van het Berlijnse Stadsslot. Centraal afgebeeld is Frederik I, de eerste koning in Pruisen en zijn tweede echtgenote Sophie Charlotte van Hannover. De koning heeft een lange kleipijp die met een strookje papier wordt aangestoken door zijn vrouw terwijl de bedienden de pijpen van de gasten aansteken.

Tabakscollege Frederik Willem I

Onder Frederik Willem I werd het Tabakscollege voortgezet maar het karakter ervan veranderde. Het waren nu bijeenkomsten voor mannen, die elkaar ontmoetten in eenvoudig ingerichte kamers waar veel werd gerookt uit lange Goudse kleipijpen en waar het bier rijkelijk vloeyde. De gekorven tabak kwam uit Nederland en de koning was zeer verontwaardigd als iemand betere tabak meebracht. Wie geen tabak rookte nam op zijn minst een pijp in de hand en deed alsof, zoals 'der alte Fürst von Anhalt-Dessau, der stets eine unangesteckte Pfeife in den Mund nehmen musste, der kaiserliche Graf Seckendorf trieb degegen seine Gefälligkeit so weit, dass er durch fortwährendes Blasen mit der Oberlippe sich das Ansehen eines geübten Rauchers gab.'⁸

Tijdens het roken en drinken werden politieke, religieuze en allerlei andere onderwerpen besproken. De hoofse gedragscodes waren grotendeels verdwenen en de gasten hoefden niet op te staan als de koning binnenkwam. Onder Frederik Willem I werd ook het bier geaccepteerd aan het hof. De vaste bezoekers bestonden voornamelijk uit hooggeplaatste militairen. Ook kwa-

men er geleerden op bezoek waarvan de markante Jacob Paul von Gundling (1673-1731), hoogleraar geschiedenis en rechten aan de Berlijnse Ritterakademie, de bekendste was.

Een schilderij uit circa 1737 waarop het Tabakscollege van Frederik Willem I staat afgebeeld hangt in kasteel Königs Wusterhausen, in de kamer waar de heren bijeenkwamen (afb. 6-7). Het interieur van de kamer is in de loop der jaren wel veranderd. Waar zich vroeger de open haard bevond is nu een deur gemaakt (afb. 6).

Koning Frederik Willem I zit in zijn rood met blauwe militaire tenue rechts vooraan aan een tafeltje tegen de muur, waarop een kandelaar, een fles wijn, een wijnglas en een platte schaal met tabak. Links komen twee van zijn zonen de kamer binnenlopen. Zijn favoriete zoon, de latere erfgenaam van het kasteel, August Willem (1722-1758), zit rechts vooraan de lange tafel, als enige zonder wijn en pijp, tussen de volwassenen. Naast de koning zit een persoon eveneens apart aan een tafel tegen de muur. Hij heeft dezelfde attributen en als enige nog een houten vaatje met koperbeslag en een deksel. Waarschijnlijk is dit een tabakspot waarmee de schalen met tabak op tafel worden aangevuld.

Aan de lange eikenhouten tafel zitten naast het kind nog elf volwassenen. Aan het hoofd zitten twee 'grappige raadgevers' waaronder mogelijk Jakob Paul von Gundling (1673-1731), de meest kleurrijke persoon in het Tabakscollege. Deze geleerde werd zowel ge-

Afb. 6. De kamer in Kasteel Königs Wusterhausen waar het tabakscollege werd gehouden. Foto Bert van der Lingen.

Afb. 7. Tabakscollege van Frederik Willem I. Georg Lisiewski, circa 1737. Collectie Kasteel Königs Wusterhausen (Stiftung Preußische Schlösser und Gärten), foto Bert van der Lingen.

respecteerd als vernederd door de koning. Tussen de raadgevers is een haas geschilderd die waarschijnlijk de vermeende lafheid (Hasenfüßig) van Von Gundling symboliseert of verwijst naar het woord 'Haselanten', in die periode gebruikt om een 'opschepperige nar' aan te duiden. Als de uitspraken van een raad niet klopten, leidde dit nogal eens tot grove grappen van de militairen en soms liepen deze woordwisselingen uit op, door de koning getolereerde, vernederingen en geweld tegen de raadgevers. Het is overigens niet duidelijk of Von Gundling hier daadwerkelijk is afgebeeld want in 1731 was hij al overleden. De overige negen aanwezigen aan de lange tafel zijn waarschijnlijk hooggeplaatste militairen waarmee Frederik Willem I zich graag omringde. Allen hebben een lange kleipijp in de hand of voor zich op tafel liggen en verder een fles en een glas. Voor algemeen gebruik staan op de lange tafel vier kandelaars, twee vuurkomforen en twee schalen waarin de tabak klaar ligt voor gebruik.

Jakob Paul von Gundling

Von Gundling bracht vele uren privé met de koning door en waarschijnlijk heeft hij een aantal van zijn beslissingen beïnvloed. Tegelijkertijd moedigde de koning hem

in het Tabakscollege aan tot overmatige alcoholconsumptie en zorgde hij ervoor dat de ijdele en dronken Von Gundling door de andere bezoekers met de grofste grappen en beledigingen telkens weer werd vernederd. Met deze haat liefde verhouding toonde Frederik Willem I ook zijn afkeer van wetenschappers als Von Gundling. Ook van musici en intellectuelen moest hij niets hebben. In dezelfde kamer waar het schilderij van het tabakscollege hangt bevindt zich ook een bijzonder schilderij waarop de vermeende dwaasheid en lafheid van Von Gundling belachelijk worden gemaakt. Hij draagt een pruik en een rode jas, in zijn linkerhand een lange kleipijp en rechts een glas bier. Von Gundling was uitgeroepen tot ceremoniemeester van het tabakscollege in welke functie hij een rood fluwelen jas moest dragen. Aan de onderzijde zitten twee hazen met een pen en een boek met de tekst 'Historica' en 'Politica' en daartussen een staande egel bij een pers. Rechtsboven op besmeurde en verkreukelde papieren zit een aap die de hoed van Von Gundling opzet en daarnaast een wijnfles. Linksboven staat een portret van Anna de la Rey, zijn Nederlandse vrouw. Op een ander schilderij is Von Gundling eveneens met apen en hazen afgebeeld (afb. 13a-b). Hier zit hij met zijn lange pijp aan tafel naast een

Afb. 8. Drie aanwezigen met kleipijpen en vuurkomfoor. Foto Bert van der Lingen.

pijprokende aap met een jurk en krijgt een kop thee van een haas. De aap verwijst mogelijk naar een van de vele grappen die met hem werden uitgehaald waarbij een aap in rode kleren de kamer werd binnengebracht. De aap moest Von Gundling een papier geven waarop stond dat hij een onechte zoon van hem was en hem niet wilde erkennen. Hij werd gedwongen de aap te omhelzen en te kussen. De grappen werden harder en grover en Von Grundling ontvluchtte het hof naar zijn broer in Halle, maar hij werd teruggebracht.

Enkele jaren later had David Faßmann, de rivaal van von Grundling aan het hof, het wrede satirische pamflet 'Der Gelehrte Narr' geschreven, dat de koning hem opdroeg te presenteren in het tabakscollege in aanwezigheid van Von Grundling. Die werd enorm boos, greep een zilveren tabakskomfoor gevuld met houtskool die werd gebruikt voor het aansteken van de pijpen en gooide die in Faßmann's gezicht, waarna Von Gundling door hem werd afgetuigd met dezelfde komfoor. Ondanks de vele vernederingen en satirische pamfletten en prenten die over hem verschenen heeft hij een wetenschappelijke carrière nagestreefd en werd uiteindelijk president van de Pruisische Academie van Wetenschappen.⁹

Van Tabakscollege naar snuifdoos

Na het overlijden van Frederik Willem I in 1740 werd zijn zoon Frederik II of Frederik de Grote (1712-1786) koning in Oost-Pruisen, keurvorst van Brandenburg en

Afb. 9. Man met lange kleipijp, tabakspot(?), schaal tabak, wijnfles en glas. Foto Bert van der Lingen.

Afb. 10a-b. Koning Frederik Willem I met lange kleipijp, schaal met tabak, wijnfles en glas. Foto Bert van der Lingen.

Afb. 11. Jakob Paul von Gundling met zijn vrouw, een aap, egel en twee hazen, circa 1725. Onbekende schilder. Collectie Kasteel Königs Wusterhausen (Stiftung Preußische Schlösser und Gärten), foto Bert van der Lingen.

vanaf 1772 koning van geheel Pruisen. Onder Frederik II werd het Tabakscollege aan het Pruisische hof beëindigd. Hij had een afkeer van het roken van tabak en gaf de voorkeur aan snuiftabak. Dit was ook de periode waarin de Duitse adel en de hogere kringen overstapten op het gebruik van snuif, dat beter paste bij de verfijnde en galante levenssfeer van de Rococo. Dit zal zeker van invloed zijn geweest op de export van de kwaliteitspijpen uit Gouda die deels werden vervangen door ivoeren snuifraspen en verfijnde snuifdozen.¹⁰

Al voor het midden van de achttiende eeuw was de afzet van de Nederlandse pijpenmakers verminderd. Niet alleen omdat in Duitsland en het tegenwoordige Polen steeds betere pijpen werden gemaakt, maar ook door de verarming die in Europa optrad. Werkloosheid, stijgende prijzen en lager reële lonen waren van invloed op het koopgedrag van de consument en ook de Goudse pijp kreeg het zwaar te verduren en werd in het buitenland steeds meer een luxe product. Daarnaast werd ook het kwaliteitsverschil tussen de buitenlandse pijpen en die van Gouda steeds kleiner waardoor men vaker koos voor goedkopere lokaal vervaardigde pijpen.¹¹ Al in 1742, twee jaar na het overlijden van zijn vader, trof Frederik II mercantilistische voorbereidingen ter bescherming van de eigen Pruisische pijpennijverheid die later zouden uitmonden in invoerverboden. Frederik II heeft daardoor een enorme invloed gehad op de export van Goudse pijpen.¹²

Afb. 12. Jakob Paul von Gundling met lange kleipijp, circa 1725 (detail). Onbekende schilder. Foto Bert van der Lingen.

Afb. 13a-b. Jakob Paul von Gundling (detail). Onbekende schilder. Foto Bert van der Lingen.

Noten:

- 1 Zie het artikel van Ruud Stam elders in dit Jaarboek.
- 2 Duco, 2003, p. 147.
- 3 Van der Lingen, 2013, p. 1-34.
- 4 Database Vondsten van Nederlandse pijpen in het buitenland, behorende bij proefschrift Stam 2019a, p. 35 (zie website <https://www.tabakspijp.nl/archief/vergeten-glorie/>).
- 5 Volgens Duco (1979, p. 2) werden de namen al voor 1780 genoemd in documenten en waarschijnlijk gebruikt voor versierde lange pijpen maar dit kon nog niet worden aangetoond.
- 6 Teichner, 2001, p. 298, abb. 83. Mogelijk is dit geen Nederlands product en uit een latere periode dan de pijpen van kasteel Königs Wusterhausen. In de zomer van 2019 zijn archeologische opgravingen gedaan bij de kerk die ook in Teichner wordt genoemd, waarbij een aantal pijpenkoppen zijn gevonden (met dank aan Kerstin Geßner, Archäologie-Agentur, Berlin). Deze pijpen dateren echter uit de tweede helft van de achttiende eeuw en komen niet uit een Nederlands productiecentrum. Waarschijnlijk zijn ze vervaardigd in Weißenspring of Roßcin in het huidige Polen.
- 7 Van der Lingen, 2013, p.50.
- 8 Otto, 2003.
- 9 RvV, 2014. Jacob Paul Gundling: gepest en gesard. Website Stichting Jacob Campo Weyerman <http://www.weyerman.nl/6132/jacob-paul-gundling-gepest-en-gesard/>
- 10 Stam, 2019a, p.78.
- 11 Stam, 2019a, p. 200-201.
- 12 Zie het artikel van Ruud Stam (Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbeperkingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret) elders in dit jaarboek.

Literatuur:

- Duco, D., 1979. De naam van de pijp. Deel II. *Pijpelijntjes V(2)*, p. 1-11.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Lingen, B. van der, 2013. *Van de Velde, Burgklij & Zapsenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de 18e eeuw*. Nieuwkoop.
- Otto, K.-H., 2003. Gundling. Akademiepräsident & Hoffnarr Friedrich Wilhelms I. *Märkische Reisebilder*. Wittenberg.
- RvV, 2014. *Jacob Paul Gundling: gepest en gesard*. Website Stichting Jacob Campo Weyerman <http://www.weyerman.nl/6132/jacob-paul-gundling-gepest-en-gesard/>
- Sommer, C. en H. Hamann, 2003. *The Castle and Garden of Königs Wusterhausen*. Prussian Palaces and Gardens Foundation Berlin-Brandenburg. Berlin.
- Stam, R. D., 2019a. *Vergeten glorie: De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpennijverheid in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Utrecht.
- Teichner, F., 2001. Tonpfeifenbäcker in Berlin und Brandenburg 2: Bodenfunde aus Berlin, Königs Wusterhausen, Kloster Zinna und Potsdam. *Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift* 42(2), p. 265-304.
- Zeissler, Kurt, 1993. *Die „Langen Kerls“. Geschichte des Leib- und Garderegiments Friedrich Wilhelms I.* Ullstein, Frankfurt am Main.

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

‘Les Fleurs animées’ is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerscham pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepeningen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' / Second addition to "Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century"

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from 'De Porceleyne Fles' in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker's guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the 'Herthuys' an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker's guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers' marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three 'coats of arms' resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

